

ГРОШІ, ФІНАНСОВИЙ ОБІГ І КРЕДИТ

В. П. Синчак*

ГЕТЕРОГЕННИЙ ЗМІСТ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ У СИСТЕМІ ОПОДАТКУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Еволюція податків унаслідок розвитку економічних процесів як у країнах з розвинутим ринковим середовищем, так і з адміністративно-командними системами призвела до збільшення їх кількості та ускладнення податкового механізму. Усі ці процеси впливають із об'єктивних обставин, пов'язаних, насамперед, із змінами форм власності, збільшенням нових видів діяльності господарюючих суб'єктів, винайдення платниками більш досконалих видів ухилень від оподаткування, розширенням функцій держави та інших важливих і впливових чинників, характерних майже для всіх країн з виділенням у кожній з них своїх специфічних особливостей.

Безумовно, що для всіх суспільно-економічних формацій податки виконували завдання, покладені на них державою. Змінювались лише форми сплати податків. Однак, у науковій літературі до цього часу ще недостатньо дослідженим є питання сутності податків і зборів, а також не сформульовано їх визначення, яке б найбільше відповідало сучасній інтерпретації відповідно до розвитку вітчизняної системи оподаткування. Такого ж уточнення потребує й поняття натурального податку, який хоча і не стягується у даний час, але в окремі періоди держава стягувала його з сільськогосподарських товаровиробників, а також із інших суб'єктів податкових відносин. Звісно, що перехід від натуральної сплати податку до грошової або одночасне поєднання у системі оподаткування сільського господарства цих двох форм є, скоріш за все, явищем вимушеним, ніж закономірним.

Одразу необхідно зазначити, що науковці більш раннього періоду, зокрема Прудон, пов'язували проблему податків з питанням про державу¹. Майже такої ж думки дотримувались і марксистки, які вбачали у податках економічно виражене існування держави². М. І. Тургенєв, підтримуючи полеміку, пов'язану із виникненням держави, а відтак і податків, зауважував, що їх відміна може

© Синчак В. П., 2007

* завідувач кафедри менеджменту, фінансів та кредиту Хмельницького університету управління та права, кандидат економічних наук, доцент, професор університету

¹ Пушкарєва В. М. Генезис категории "налог" в истории финансовой науки // Финансы. — 1999. — № 6. — С. 33.

² Маркс К. Морализирующая критика и критицирующая мораль // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Изд. 2-е. — Т. 4. — М., 1955. — С. 308.

привести до знищення суспільства³. Суттєво не змінилась наукова думка про податки у сучасного покоління вітчизняних науковців та країн ближнього зарубіжжя. Так, О. Д. Василик, проводячи паралель між економічним устроєм та людським організмом, вказує, що між ними є одна спільність: нормальна температура в них однакова, але той й інший організм загинуть при власній високій температурі, при чому в економічному “організмі” роль температурного показника відіграє саме частка податків у доходах населення⁴. Тому виникнення та розвиток податків, як пише Д. Г. Черник, супроводжується розвитком та зміною суспільно-державних формацій⁵.

Звертає на себе увагу те, що зі зміною податків у науковців змінювалось і розуміння їх сутності. Так, на початку свого виникнення та в процесі розвитку вони розглядались як дарування урядові частини багатства, яку громадяни віддають на загальні потреби⁶, або як форма виконання урядового прохання та надання йому допомоги, пожертви (беневоленції)⁷ чи виконання обов’язку щодо їх сплати, врешті — примусовим платежем (малеволенції), внеском⁸, визначеним урядом або встановленим парламентом за допомогою відповідного закону⁹. Однак, констатація відносин примусу між державою та платниками, як зауважує А. М. Соколовська, ще не дає уявлення про сутність податків¹⁰.

Не менш важливе значення науковці відводять і змісту натуральних податків, особливо це стає актуальним у період виникнення необхідності їх запровадження. Так, продовжуючи думку А. А. Соколова¹¹, який писав, що податки поступово перетворились у грошову форму із натуральної, Ф. Фотієв, доводячи доцільність запровадження єдиного натурального податку на 1922-23 бюджетний рік, зауважував, що за економічного дисбалансу натуральна форма оподаткування переважає над грошовою в силу знецінення грошей¹². Тож з позиції сучасних вітчизняних економістів, під натуральним податком розуміється податок, який стягується продуктами сільськогосподарського виробництва¹³.

З огляду на зазначене в науковій статті поставлено такі завдання: обґрунтувати визначення термінів “податок” і “збір”; розширити соціально-економічну суть податку, виходячи із сучасних інтерпретацій; уточнити дефініцію категорії “натуральний податок”.

З початку свого існування податки, які сплачувались платниками у сільському господарстві, функціонували у натуральній формі. Вона була властива усім формаціям: рабовласницькій, феодальній, капіталістичній. Це доводять знахідки археологів, які 1948 р. в середині городища Нова Ніса знайшли сім черепків клинописної форми, після розшифрування яких з’ясувалося, що вони не що інше, як розписка рахівника про надходження натурального податку¹⁴.

³ Тургенев Н. И. Опыт теории налогов. — М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1937. — С. 120.

⁴ Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. — К.: НІОС, 2000. — С. 203-204.

⁵ Налоги: Учеб. пособие / Под ред. Д. Г. Черника. — 3-е изд. — М.: Финансы и статистика, 1997. — С. 3.

⁶ Шнейдер А. Про податки / Пер. з рос. І. Косенко. — Петроград, 1917. — С. 8.

⁷ Василик О. Д. Вказ. праця. — С. 204; Акимов А. Л. Общество без налогов. — Л., 1961. — С. 9.

⁸ Указ. соч. — С. 9-10; Носов В. Для чего советская власть собирает налоги. — 2-е изд., исправл. и доп. — М.: Государственное изд-во, 1927. — С. 4.

⁹ Василик О. Д. Вказ. праця. — С. 204.

¹⁰ Соколовська А. М. Податкова система України: теорія та практика становлення. — К.: НДФІ, 2001. — С. 14.

¹¹ Соколов А. А. Теория налогов. — М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1928. — С. 12.

¹² Фотиев Ф. А. Беседы о продналоге опыт теоретического обоснования системы единого натурального налога на продукты сельского хозяйства на 1922-23 год. — Уфа, 1922. — С. 11.

¹³ Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. — 4-те вид., випр. та доп. — К.: Знання, КОО; Л.: Вид-во Львів. банк. ін-ту НБУ. — С. 336.

¹⁴ Налоговые парфянские документы II века до н. э. из Нисы // И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц и др. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 21-45.

Проте незважаючи на тривалий період існування натуральних податків, серед дослідників цього питання немає єдиної думки щодо визначення їх поняття. У найбільш загальному вигляді під натуральним податком вітчизняні економісти розуміють податок, який держава стягує продуктами сільськогосподарського виробництва¹⁵. Принципово погоджуючись із зазначеним визначенням, все ж таки треба наголосити, що його зміст відповідає суті натурального податку, але лише тоді, коли він сплачується продуктами сільськогосподарського виробництва. Однак із теорії та практики оподаткування відомо, що податки сплачувались не лише продуктами сільськогосподарського виробництва. Тут мова йде про перелік послуг, які аж ніяк не можна віднести до продуктів сільськогосподарського виробництва. Серед них — послуги з оранки присадибних ділянок, з транспортування вантажів, культивациї та інші види послуг, що надавались сільським пенсіонерам сільгоспвиробниками і зараховувались останнім у сплату фіксованого сільськогосподарського податку в 1999-2003 рр.

Слід зазначити і те, що на ранніх етапах становлення системи оподаткування у сільському господарстві та й в інші періоди її функціонування існували інші види натуральних форм оподаткування, до яких належать і різного роду повинності, зокрема й особисті. У свій час з цього приводу П. Шевельє писав, що селяни України та сусідніх територій, в тому числі і Польщі, подібно до рабів, зобов'язані працювати для панів на конях, або так, по три-чотири дні на тиждень¹⁶.

Зауважимо, що особисті повинності, які поєднувались із грошовою сплатою податку, функціонували й у деяких інших країнах, зокрема західних. В окремих із них вони мали досить незвичний характер. Так, у XVIII ст. в Англії було введено так званий тижневий обід (*weekly meal*) — дивний збір, коли кожен підданий був зобов'язаний один раз у тиждень не обідати, а збережені таким чином гроші жертвувати державі¹⁷.

Серед інших форм оподаткування слід виділити трудові та гужові повинності (перевезення фуражу, продовольства і боєприпасів для армії та флоту, заготівля лісу, будівництво заводів тощо), які було встановлено для сільського населення в періоди до жовтневої революції 1917 року та після неї. Як відомо, пізніше ці повинності трансформувались у два окремих податки, за якими сільське населення зобов'язане було брати участь у різних видах робіт (заготівля, завантаження та розвантаження різних видів палива) та перевезення вантажів при наявності коней у господарстві селянина¹⁸. У період колективізації сільського господарства (1929-1933 рр.) тягар перевезення фуражу, сівби, інших видів робіт припадав на колгоспників, які вимушені були використовувати для цього своїх корів без будь-якої компенсації та надання кормів¹⁹.

Та й у наш час навіть ті податки, що в обов'язковому порядку повинні були сплачуватись грошми, не завжди перераховувались до бюджету у цій формі. Йдеться про взаємозаліки з державним та місцевими бюджетами за податковим боргом сільгоспвиробників, з однієї сторони, та заборгованістю держави перед цими платниками за виконані ними роботи з соціальної сфери (ремонт доріг, будівництво дитячих дошкільних закладів, шкіл тощо), з іншого боку. Тобто у

¹⁵ Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Вказ. праця. — С. 336.

¹⁶ Всемирная история экономической мысли. В 6 т. / МГУ им. М. В. Ломоносова; гл. редкол.: В. Н. Черковец (гл. ред.) и др. — М.: Мысль, 1987. — Т. 1. — С. 215.

¹⁷ Селиверстова А. Е. Казна и народ // Финансы. — 1993. — № 12. — С. 73.

¹⁸ Глухов В. В., Дольдэ И. В. Налоги: теория и практика: Учеб. пособие. — СПб.: Специальная литература, 1996. — С. 13.; Финансово-кредитный словарь / Под. ред. В. П. Дьяченко. — М.: Финансы, 1964. — Т. 2. — С. 141-142, 427.

¹⁹ Дві Русі / За заг. ред. Л. Івишної. — К.: Факт, 2003. — С. 298.

системі оподаткування сільського господарства у період недостатності грошових ресурсів держава вдавалась до взаємозаліків заборгованостей. Механізм їх проведення був складним. Однак він в обов'язковому порядку передбачав, що платник податку (боржник перед бюджетом) у рахунок заборгованості з податків, зборів (обов'язкових платежів) мав поставляти готову продукцію або товари (роботи, послуги) третій стороні, як правило, бюджетній установі. Причому не завжди ці товари чи продукція відносились до продуктів сільськогосподарського виробництва.

Беручи до уваги зазначене вище, вважаємо, що поняття натурального податку потребує деякого уточнення. На нашу думку, під натуральним податком необхідно розуміти такий вид розрахунків з державою, який здійснюється платниками податків або стягується уповноваженим на те державним органом виконавчої влади у будь-якій формі, крім грошової.

Однак соціально-економічна суть податків найкраще проявляється із розвитком грошових відносин, хоча через порушення або їх занепад у певні періоди суспільно-економічних формацій держава могла покривати свої видатки по-іншому. Звичайно, всі форми покриття видатків мали оціночну вартість. Проте не всі повинності необхідно відносити до податку. Йдеться про обов'язкову військову службу.

Слід зазначити, що питання соціально-економічного змісту податку, яке в більшій мірі на початку становлення системи оподаткування мало практичний аспект, знаходить своє подальше теоретичне обґрунтування. У фінансовій науці розрізняють два системних підходи до теоретико-організаційного обґрунтування дефініції "податок": обов'язковість податків і податкових платежів та громадянський обов'язок. Перший напрям фінансової думки обґрунтовується тезою Е. Сакса (послух і примус є необхідними елементами податкової теорії) та розглядається в теоретичному аспекті як обмін обов'язкових платежів державі на суспільні блага, що в науковій літературі називають податком за Пігу. Його суть полягає в тому, що будь-який податок, окрім чисто фіскальної функції, має ще й зовнішні для фіска соціально-економічні ефекти, які держава може використовувати для регулювання економічних і соціальних процесів, незважаючи на погляди і побажання платників податків²⁰. Причому елемент примусу був присутній майже постійно, незалежно від того, у якій би формі він не проявлявся. Чи це була так звана добровільна жертва храму, яка сприймалась як неписаний закон, чи будь-яка інша форма, де елементи примусу у більшій чи меншій мірі проявлялись залежно від багатьох чинників. Тому елементи примусу необхідно розглядати з декількох сторін. З одного боку, елемент примусу може проявлятися у більшій мірі внаслідок збільшення переліку функцій, які виконує держава, величини коштів, необхідних для її фінансового забезпечення, механізму оподаткування, строків сплати податку тощо. Тобто, в цьому разі держава через законодавство примушує регулярно сплачувати податок. Враховуючи, що податок має безеквівалентний характер, то й елемент примусу в ньому буде присутній з часу його запровадження. З іншого боку, на величину примусу може мати вплив і стан громадянського обов'язку та податкова культура платника податку.

Тому згідно з другим напрямом фіскальної теорії податок сплачується відповідно до громадянського обов'язку ("податок Кларка", що походить від імені американського економіста Едварда Кларка) та залежить від свідомості, на яку

²⁰ Крисоватий А. І. Теоретичні засади податку як соціально-економічної категорії // Фінанси України. — 2003. — № 2. — С. 4.

має вплив характер державної діяльності. Очевидно, що усвідомлення необхідності дотримуватись законів щодо сплати податків як плати за суспільні блага, буде зменшувати примусовий характер, який залежатиме від індивідуальної ціни податку, суб'єктивно встановленої платником. Тож, за визначенням Дж. Стігліца, під індивідуальною ціною податку необхідно розуміти додаткову плату, яку індивід змушений внести (у вигляді додаткових податкових платежів) за кожну надану одиницю товару суспільного споживання²¹. І навпаки, чим нижча свідомість платника та індивідуальна ціна податку, тим більшою буде протидія, а відтак і елемент примусу з боку держави.

Тут доцільно зауважити, що серед платників також не має однозначності щодо притаманності податкам єдиного елементу — примусу або добровільності. Це добре видно за даними табл. 1. Так, платники Волочиського (50,0 %), Красилівського (40,0 %) та Теофіпольського (52,5 %) районів Хмельницької області схильні до думки, що у більшості випадків місцеві податки та збори, які мають безпосереднє відношення до фінансування їх територій, належать до примусових платежів. І найменший відсоток (12,5-22,5 %) опитаних респондентів вбачає в місцевих податках та зборах плату за послуги, що надаються місцевою владою

Таблиця 1.

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Чи вважаєте Ви, що місцеві податки та збори
(встановлені в районі) сьогодні розглядаються як:”²²**

Варіанти відповідей	У % до респондентів, опитаних у Волочиському районі	У % до респондентів, опитаних у Красилівському районі	У % до респондентів, опитаних у Теофіпольському районі
Примусові платежі	50,0	40,0	52,5
Періодичні, встановлені законом внески громадян	35,0	37,5	35,0
Плата за послуги, що надається місцевою владою	15,0	22,5	12,5
Разом	100,0	100,0	100,0

Очевидно, що перед тим, як змінити податки або норму оподаткування, органам виконавчої влади необхідно провести відповідну роботу із платниками, бо якщо зміни призведуть до збільшення податкового тягаря, то переконати суспільство у необхідності їх сплати буде надзвичайно важко. Результатом цього, як показує світовий досвід, можуть стати масові невдоволення, як у Англії у XVIII ст., коли було впроваджено гербовий збір, у США — “Бостонське чаювання” та за часів Маргарет Тетчер у Великобританії внаслідок запровадження подушного муніципального податку²³. Цілком зрозуміло, що запровадити нові або відмовитись від уже функціонуючих у демократичному суспільстві податків не завжди вдається. Звичайно, можна змінити порядок і методи їх залучення або стягнення до бюджетів

²¹ Стігліц Джозеф Е. Економіка державного сектора / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. — К.: Основи, 1998. — С. 178.

²² Складено та розраховано автором.

²³ Синчак В. П. Еволюція наукової думки в оподаткуванні та її реалізація у податкових системах: Монографія. — Київ-Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2006. — С. 141.

усіх рівнів, але якщо це приведе до збільшення податкового тягаря, то переконати суспільство у необхідності їх сплати буде нелегко. Це зумовлено насамперед тим, що сьогодні в Україні та більшості економічно розвинених країн на частку податків припадає від 70 до 90 відсотків усіх бюджетних надходжень.

Визначення економічної природи й суті податків пройшло в фінансовій науці складний шлях. Одна із проблем правильного розуміння їх природи та змісту полягає в тому, що ця категорія є не лише економічною, але й правовою, соціальною та філософською. При чому, на кожному етапі розвитку суспільства дефініція категорії “податок” майже постійно уточнюється та доповнюється додатковими характеристиками.

Зазначимо, що у російській мові і, відповідно, в податковій системі Росії, назва податку, певний час, мала назву “подати” (рос.), змінивши пізніше цю назву на “подать”, а вже потім — на “налог”. Вперше розмежувати ці поняття зробив спробу у 1766 р. відомий російський економіст О. В. Нарішкін. Обґрунтовуючи свою ідею щодо доцільності одночасного застосування вказаних двох категорій, О. В. Нарішкін зазначав, що “народні платежі” мають двоякий характер. Вони можуть сплачуватись або з майна, або з людських душ. Причому і в першому, і в другому випадку вони мають назву “налога” або “подати”. Але коли народ встановлює сам суму, яку він хоче платити, платіж матиме назву “подати”. Якщо ж народ погоджується на всі накладені на нього платежі, то вони матимуть назву “налогов”²⁴.

Доречно зауважити, що у вітчизняній літературі для позначення податкових платежів застосовуються такі поняття, як плата, відрахування, податок, збір і внесок, що мають важливе значення з теоретичної точки зору, але для платника це не суттєво, оскільки для нього це всього-на-всього — витрати. Проте це лише на перший погляд вони є узагальнюючими витратами. Тобто, в загальному розумінні платежі, які платник сплачує державі, мають загальну назву витрат. Але при проведенні з нею розрахунків платник має розділити загальну суму витрат по платежах і перерахувати їх окремо в одному випадку до бюджету, а в іншому — до державних цільових фондів. Такий розподіл має проводитись відповідно до податкового законодавства або нормативних актів контролюючих органів. Тільки в одному випадку це робить сам платник, а в іншому — такий розподіл здійснюють органи Державного казначейства. Зазначене в повній мірі стосується фіксованого сільськогосподарського податку, що сплачується сільгоспвиробниками України з 1999 року. У цьому зв’язку не важко припустити, які наслідки були б для платника, який всі податки перерахував би не до місцевого бюджету, а до Пенсійного фонду України, назвавши їх зборами чи обов’язковими платежами. Мабуть, такої помилки йому не пробачили б службові особи податкової інспекції.

З наведеного логічно випливає висновок, що назви платежів державі потребують свого впорядкування. На нашу думку, всі платежі державі було б доцільно розділити на дві групи залежно від їх назви. В першу групу необхідно включити всі платежі державі, що зараховуються до державного та місцевих бюджетів, назвавши їх податками. Другу групу було б доречно сформувати із платежів, які зараховуватимуться до державних централізованих цільових фондів і матимуть назву податкових зборів.

Цілком очевидно, що такий розподіл платежів державі матиме як теоретичне, так і практичне значення. За умови прийняття такої класифікаційної ознаки, що не відкидає загально визнаної класифікації, потребує уточнення поняття як податку, так і збору. Адже у даний час в Україні ці два поняття мають однакове визначення,

²⁴ Сабанти Б. М. Теория финансов: Учебн. пособ. — 2-е изд. — М.: Менеджер, 2000. — С. 61-62.

яке законодавчо затверджено Законом України “Про систему оподаткування”²⁵. Однак, з такою однозначністю цих категорій погодитись важко.

Тому, на нашу думку, під податком необхідно розуміти обов’язковий платіж державі, який сплачується платниками та податковими агентами до відповідних бюджетів або стягується уповноваженими державними органами у відповідності до законодавства для фінансування видатків держави на безеквівалентній основі.

Риса обов’язковості, зазначена у цьому визначенні, суттєво відрізняє податки від нелегальних платежів, проблема яких існувала тривалий час в Україні. Соціально-економічна сутність податку, яка є очевидною із визначення, полягає у сприяттві економічної перебудови виробництва із пріоритетом на галузі, що працюють для задоволення суспільства. Елемент безеквівалентності означає, що одержані платником неподільні послуги суспільного характеру нееквівалентні щодо сплачених податків.

Зовсім іншого змісту і суті набувають податкові збори у державні цільові фонди, до яких платник перераховує частину свого доходу. Так, сплачуючи кошти до державних централізованих фондів, платник має надію, що в майбутньому він зможе отримати від держави певну частину соціальних виплат, частково або повністю еквівалентну внесеній сумі. Причому всі ці виплати у більшості випадків одержуються в грошовій формі. Звісно, що за такої ситуації у платника виникає певна зацікавленість у проведенні повних розрахунків за обсягами сплати в державні цільові соціальні фонди. Це мотивується ще й тим, що за чинного порядку використання централізованих коштів окремі платежі зокрема, збір до Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, можуть безпосередньо використовуватись підприємством без його попереднього перерахування до зазначеного фонду.

Виходячи із наведеного вище, вважаємо, що під податковим збором необхідно розуміти платіж в обов’язковій та добровільній формі, що сплачується платниками до Державних цільових фондів для фінансування витрат цільового (соціального) призначення на еквівалентній або частково еквівалентній основі.

Отже, на відміну від податку, який рухається в одному напрямку від платника, збір до цільового централізованого фонду характеризується ще й зворотнім рухом, що й відрізняє його від податку. Причому, із зазначеного можна зробити висновок, що податковий збір до державного цільового фонду хоча й містить елемент примусу, в ньому, поряд із обов’язком, у більшій мірі, ніж у податку, проявляється добровільна форма сплати. Іншими словами, це означає, що протягом своєї трудової діяльності платник здійснює добровільні пожертвування, які у свій час зможе використати для своїх соціальних потреб. Проте протягом періоду працездатності він також зможе одержати певні виплати із соціальних фондів (допомога по тимчасовій непрацездатності, безробіттю, різні види допомоги на народження, виховання дітей і т. ін.). Це дозволяє зробити висновок, що сплативши податковий збір до соціального фонду, платник податків має право на одержання грошової компенсації від держави за певних обставин. Тобто останній безпосередньо, а не опосередковано зацікавлений у величині допомоги із соціальних фондів, а тому й має певний зиск сплачувати до них кошти. Останнє ще більше переконає у необхідності розмежування цих двох понять, оскільки за їх практичної реалізації у виграші залишається як держава, так і суспільство в цілому.

Стаття рекомендована до друку кафедрою менеджменту, фінансів та кредиту Хмельницького університету управління та права (протокол № 6 від 28 лютого 2007 року)

²⁵ Про систему оподаткування: Закон України від 18.02.1997 р. // ВВР. — 1991. — № 39. — Ст. 510.